

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 15

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2004

ББК 63.3 (4 УКР) я-43

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2004. - Вип. 15. - 304 с

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки" (Див.: Бюлетень ВАК України. -1999. -№6. - С 30).

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К.Кожолянко; д.і.н., проф. С.С.Троян; д.і.н., проф. А.І.Черній.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор; Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор; Сухобоков О.В., доктор історичних наук, професор; Тарапон. О.А., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); Колибенко О.В., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

До ювілейного випуску збірника увійшли статті, присвячені історії становлення та розвитку кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди, а також наукові публікації, в яких на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюються різні аспекти історичного минулого України. Збірник вміщує рецензії на наукові праці 2002-2003 рр. та бібліографію I-XV випусків "Наукових записок з української історії". Окремою рубрикою вміщено матеріали Міжнародної літньої школи молодих істориків України і Росії.

The anniversary issue contains articles devoted to the history of the formation and development of the Department of Ukraine's History and Culture of Pereyaslav - Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University, and also scientific publications covering different aspects of the historical past of Ukraine on the basis of archival documents and printed materials. The collection contains scientific research reviews of 2002-2003 and the bibliography of issues 1-15 of "Scientific Notes on Ukrainian History". The materials of the International summer school of young historians of Ukraine and Russia come under a separate heading.

ISBN 966-8029-58-5

©Кафедра історії та культури України
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Григорія
Сковороди, 2004.

ЗМІСТ

10 РОКІВ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДПУ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....	7
ЗАВДУВАЧ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ КОЦУР. БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА.....	11

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

РОЗДОБУДЬКО М., ЯКИМЕНКО О. ФРАГМЕНТИ ПАЛЬЧАСТИХ ФІБУЛ ДНІПРОВСЬКОГО ТИНУ З ОКОЛИЦЬ С ЦИБЛІ.....	13
МОЦЯ О. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НА ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	16
КОЛИБЕНКО О. ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ПЕРЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО.....	19
КОЗЮБА В. ДАВНЬОРУСЬКІ ХРАМИ "ОКОЛЬНОГО ГРАДА" ПЕРЕЯСЛАВА (ДАТУВАННЯ, СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ).....	25
ЮРЧЕНКО О., ВОВКОДАВ С. ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII-XV СТ.....	31
КОТЛЯРОВА Л. ВІДОБРАЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ СВІТОМ ЖИВИХ І СВІТОМ МЕРТВИХ У ЗЕЛЕНОСВЯТСЬКІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ.....	37
ЦІКІРА Л. ВОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА МАЙСТРИ - КОЛОДЯЖНИКИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В XX СТОЛІТТІ.....	40

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XVI-XX СТ.

ДУДНИК О. ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УМАНЩИНУ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.....	43
ПОТАПЕНКО Я. НАСЛІДКИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 Р. В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.....	48
ІВАНЕНКО А. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК У КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ 60-Х РР. XVII СТ.....	53
КОЦУР В., КОЦУР А. ГОЛГОФА ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ П.І.КАЛНИШЕВСЬКОГО).....	58
ЛОХА В. ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КОЗАЦТВА І ПОЛОВИНИ XVIII СТ.....	64
КУЗНЕЦЬ Т. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ЧИСЕЛЬНОСТІ.....	70
ЩЕРБАК Н. РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ШОДО ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ У 30-ТІ - 50-ТІ РР. XIX СТ.....	77
ЛЕВЧЕНКО І. РОЛЬ ПРИВАТНИХ ОСІБ У СТВОРЕННІ МЕРЕЖІ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІВЧАТОК НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XIX СТ.....	82
СОЛОВІЙОВА Т., ТКАЧЕНКО О. ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В XIX СТ.....	86
МИХАЙЛЕНКО С ДО ПИТАННЯ НАРОДНОСТІ В ПРАЦЯХ В.Б.АНТОНОВИЧА.....	89
КОСТИК Є. МИКОЛА ЛЕВИТСЬКИЙ - ОРГАНІЗАТОР КООПЕРАТИВНОГО РУХУ.....	93
НЕПОРОЖНЯ Г. ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА І УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В 1906-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1907 РР.....	98
ЛИСЕНКО А. ПРЕДСТАВНИК ХАРКІВСЬКОЇ ОТАМАНЩИНИ - ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ САВОНОВ.....	103
НІКІТЧИНА С В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ-ЛЮДИНА, ПОЛІТИК, ДЕРЖАВНИК.....	108
РАФАЛОВСЬКИЙ Є. БОРОТЬБА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО ПРОТИ СПЕКУЛЯЦІЇ.....	112
ЛИТВІН С ВАРШАВА - ПАРИЖ: ПЕРЕЇЗД ТРИВАЛІСТЮ В ДЕСЯТЬ МІСЯЦІВ (СТОРІНКА БІОГРАФІЇ СИМОНА ПЕТЛЮРИ).....	117
СУХОБОКОВА О. НИКИФОР ГРИГОРІЙВ: ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ, ПОЧАТКИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	120
КОЦУР Н. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1920-ТІ РР.).....	126
ГАРАРУК Л., КОЦУР Г. ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ТОВАРНОЇ БІРЖИ В 1923-1924 РР.....	129
МОЛОТКІША В. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФСПЛОК УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕПУ.....	132
ТАРАПОН О. ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ УКРАЇНІЗАЦІЇ: ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ ТА ОПІР ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	137
МАНДРИК М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІДЕЙНИХ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 20-30-Х РР. XX СТ.....	142
КОВАЛЬ С. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ.....	149
НАБОК С. ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ.....	155
ШАТКОВСЬКА А. УКРАЇНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1932- 1933 РОКІВ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	159
КОРОЛЬ В. КРОВОПРОЛИТНИЙ ХАРАКТЕР БИТВИ ЗА ДНІПРО І КИЇВ (МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ).....	162
ГОЛОВКО М. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ОКУПОВАНИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД 1941 - 1943 РР.: ПЛАНІ ФАШИСТІВ ТА ДІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН.....	169
ГОНЧАРЕНКО О. ГОЛОКОСТ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИСЕМІТСЬКУ ОСНОВУ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ НАСЕЛЕННЯ.....	173
ТКАЧЕНКО О. РОЛЬ САМОДІЯЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ В ЖИТТІ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У 1945 - 1955 РОКАХ.....	178
ВОВК В. ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ ПЕРЕЯСЛАВЦІВ В 1956 -80-Х РР. XX СТ.....	182
БРЕХУНЕЦЬ Н. РОЗВИТОК ОСВІТЯНСЬКОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ 60-80-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ В ОЦІНЦІ УЧАСНИКІВ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ.....	187
ПОЛУШКІНА Т. ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАУКОВИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ.....	193

4. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - Т. 2. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - 648 с.
5. Иоаннисян О.М. Об отражении традиции новгородско-псковского зодчества в архитектуре Киева и Переяславля первой половины XII в. // Архитектурно-археологический семинар. Материалы заседаний памяти Ю.П. Спегальского (1909-1969). - СПб., 2001. - С.41-47.
6. Каргер М.К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952-1953 гг. // СА. - М., 1954. - Т.20. - С.5-30.
7. Колибенко О.В. Исторична топографія Переяславля Руського (X - перша половина XIII ст.). - Дисертація ... к.і.н. - К., 1999 // НА ІА НАНУ. - Ф.12, № 797.
8. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X - первая половина XIII века. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 146-147.
9. Новоселов Н.В. От Благовещенья до Благовещенья. Строительное производство Новгородской земли в период сложения местной архитектурной школы. - СПб., 2002.
10. Новоселов Н.В. Церковь Воскресения в Переяславе и новгородская архитектура 30-40-х годов XII в. // Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в первом тысячелетии христианской эры. - СПб., 2001. - С.127-131.
11. Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. -Л.: Наука, 1986.-160 с.
12. Раппопорт П.А. Русская архитектура X - XIII вв. Каталог памятников // САИ. - Л.: Наука, 1982. - Вып. Е1-47.-136с.
13. Харламов В.А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XII в. Воскресенской церкви в г. Переяславе-Хмельницком Киевской обл., проведенных Архитектурно-археологической экспедицией ИА АН УССР в 1989 г. // НА ІА НАНУ. - Ф.1989/29а. - 29 с.
14. Харламов В.А., Трофименко Г.В. Архитектура Переяславля Русского XI - первой половины XII века // Проблемы изучения древнерусского зодчества. - СПб., 1996. - С.47-51.
15. Харламов В.О., Трофіменко Г.В. Нові дослідження Воскресенської церкви в Переяславі-Хмельницькому // Археологія. - К., 1992. - № 3. - С.137-140.

Basing on analysis of architectural peculiarities, the author proposes more concrete date for two churches of Pereyaslavl Rusian - Spasska (20 - 30-th of XII c) and Voskresenska (middle of XII c).

**Олександр Юрченко, Сергій Вовкодав
(Переяслав-Хмельницький)**

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII-XV СТ.

Стаття присвячена проблемі "темних віків" на Україні: висвітленню питання існування Переяслава, як міського центру в другій половині XIII-XV ст. В результаті аналізу археологічних та писемних джерел уточнено час відновлення на території міста життя у вигляді невеликого сільського поселення - не раніше XV ст.

В історичній науці досить складним є питання історії розвитку міст Середньої Наддніпрянщини, особливо періоду другої половини XIII-XV ст. Не є виключенням у цьому відношенні й Переяслав. Привертає увагу надзвичайна мізерність повідомлень писемних джерел, що дійшли до нашого часу. Очевидно, відсутність писемних згадок можна пояснити віддаленістю центрів літописання другої половини XIII-XV ст. від Переяславщини. Літописці більше акцентували увагу на подіях свого міста, князівства чи волості, перебіг подій далекого Переяслава не викликав особливої зацікавленості, оскільки для них він був не надто важливим.

Історія археологічних досліджень Переяслава нараховує вже 163 роки. За цей період зібрано й продовжується накопичуватися величезний археологічний матеріал, який багато в чому змінив домінуючі погляди щодо історичного розвитку міста, особливо давньоруського часу. Проте Переяслав пізнішого періоду вивчений значно гірше. Систематичні археологічні дослідження культурних шарів післямонгольського часу розпочалися лише з кінця 80-х рр. XX ст. З дореволюційних та післявоєнних часів головну увагу як дослідників, так і широкої громадськості привертав центральний район стародавнього міста, де було зосереджено більшість кам'яних споруд, існувала вірогідність виявити скарби. Посад міста вивчався недостатньо.

Культурні нашарування другої половини XIII-XV ст. міст Середньої Наддніпрянщини, як відзначають дослідники, дуже бідні на речові знахідки, і мають при цьому малу потужність. Переяслав у цьому плані не є виключенням, оскільки пізньосередньовічні шари міста існують у вигляді тонкого прошарку, а то й зовсім знищені інтенсивним будівництвом XVII-XX ст. А головне - панувала думка про повну руйнацію міста та й всієї Центральної України у 1239 р.

Вивчення пізньосередньовічних матеріалів Наддніпрянщини почалося в 1940 р. із дослідження С.С. Магурою Замкової гори Києва [16, с. 19]. До цього року спеціально археологами цей період історії України не досліджувався, матеріальну культуру не знали зовсім. Тому малочисельність писемних та відсутність археологічних джерел дали привід у 1856 р. М.П. Погодіну на основі аналізу літописних джерел висунути гіпотезу "двох потоків", яка перебільшувала наслідки монгольського нашествия для Середньої Наддніпрянщини. За концепцією, старе населення під тиском монголів переселилося на північ, а дана місцевість перетворилася на пустку, яку згодом заселили мешканці з Карпатських гір - предки українців. З цього виходило, що український народ не мав ніякого відношення до культури Давньої Русі.

Факт повного запустіння України заперечують в першу чергу археологічні пам'ятки - поселення та могильники другої половини XIII-XV ст., писемні і топонімічні дані. Поселення існують навіть в Нижній Наддніпрянщині, у глибині золотоординських кочовищ [5, с.31; 14; 18,с.66; 19, с.130]. Про нерозривність генерації людських поколінь, незважаючи на великі спустошення, свідчить топоніміка самої Переяславщини, яка базується на давньоруській основі - Переяславль Руський (м. Переяслав-Хмельницький), Мажеве (с. Мазінки), Воїнь (с. Вінниці), Демінеск (с. Дем'янці), Янчине (ур. Яненки, с. Мала Каратуль) ур.Беренда в с. Лецьки, назви річок - Трубіж, Альта, Супій, Карань, Стряков (назва перенесена на с. Строкова) [21, 22, с. 209].

Зібраний на даний час матеріал дозволяє уточнити деякі аспекти історичного розвитку Переяслава.

Переяславське князівство першим з південно-руських земель зустрілося з загарбниками. Спустошивши Посульську лінію оборони, монгольське військо під командуванням Менгу-хана в березні 1239 р. підійшло до стін Переяславля Руського. Незважаючи на багатовіковий досвід боротьби з кочовиками могутня фортеця після довготривалого штурму була зруйнована та спалена, а її жителів знищено та забрано в полон. Іпатіївський літопис подає останні відомості про місто: "И взять град Переяславль копьемъ, изби всь и церковь архангела Михаила скроуши, и сосоуды церковныя бещисленныя златыя и драгаго каменя взяты, и епископа преподобнаго Семеона оубиша" [15, стб.781-782].

Коли восени 1245 р. князь Данило Романович їхав у Орду за ярликом на князювання, то "и приїде Переяславлю и стретоша Татарове" [15, стб. 806]. Якщо на території міста й проживало, вціліле населення, воно знаходилося під постійною загрозою виведення у внутрішні райони Золотої Орди і мусило* забезпечувати монгольську залогоу всім необхідним.

Після захоплення Переяслава колишнє князівство перестало існувати як самостійна адміністративно-територіальна одиниця. Воно разом з Половецькою землею увійшло в один з улусів Золотої Орди - Сарайську тьму, яка згадується в більш пізньому документі - ярлиці кримського хана Менглі-Гірея (1482р.) [20, с.48]. Вона об'єднувала в собі межиріччя рр. Дніпра та Волги, виконуючи роль буферної зони із залежними Київською і Чернігівською тьмами. Як повідомляв папський посол Іоан Пласо де Карпіні, відвідавши Русь під час поїздки в Каракорум у 1246-1247 рр., на протигагу Правобережжю (володінням Куремси), на лівому березі р. Дніпро кочувала орда Мауци [5, с.22]. Це підтверджують золотоординські поховання другої половини XIII-XIV ст. на Полтавщині [27, с.37; 28, с.80]. З багатьма руськими містами пов'язується діяльність золотоординських баскаків. Нам нічого не відомо про перебування в Переяславі ханського баскака. Можливо в цьому не було потреби, оскільки сильно зруйноване місто, втративши велику кількість свого населення, перестало бути власне містом.

Про нечисельність або й повну відсутність населення в Переяславі у цей час свідчить факт створення спільної переяславсько-сарайської єпархії в 1269 р. Кафедру було перенесено до столиці Золотої Орди - Сарай-Берке, на чолі якої київський митрополит Кирило поставив єпископа Февгноста і куди, очевидно, було виведено більшість переяславців у складі християн-полонених з інших руських градів [29, с.330]. Вже в 1279 р. Феогност титулується вже тільки єпископом Сарайським [29, с.336-337]. Остаточо єпархію було ліквідовано в 1454 р., вона існувала до цього часу вже формально.

Що ж стосується до даних археології, то археологічні дослідження дитинця давньоруського Переяслава не виявили матеріалів, і тим більше, культурного шару другої половини XIII-першої половини XVI ст. Отже, можна припускати незаселеність центральної частини міста протягом досить таки довгого проміжку часу. Як вважають дослідники на протигагу запустілому дитинцю, населення концентрувалося на території посаду (рис. 2.). Про це свідчить культурний шар, датований переяславськими археологами XIV-XVI ст. (розкопки в парку ім. І.Одинця 1987 та 1989 рр.) [34, с. 139]. Він розміщувався на давньоруському шарі, місцями руйнуючи його, перекривався не менш потужними шарами XVII-XVIII ст. З цим культурним шаром було пов'язано три господарські ями (№№ 4, 4а, 4б), які перекривали одна одну, та прямокутну землянку стовпової конструкції, розміром 3,40 x 3,80 м [8, с.6-10].

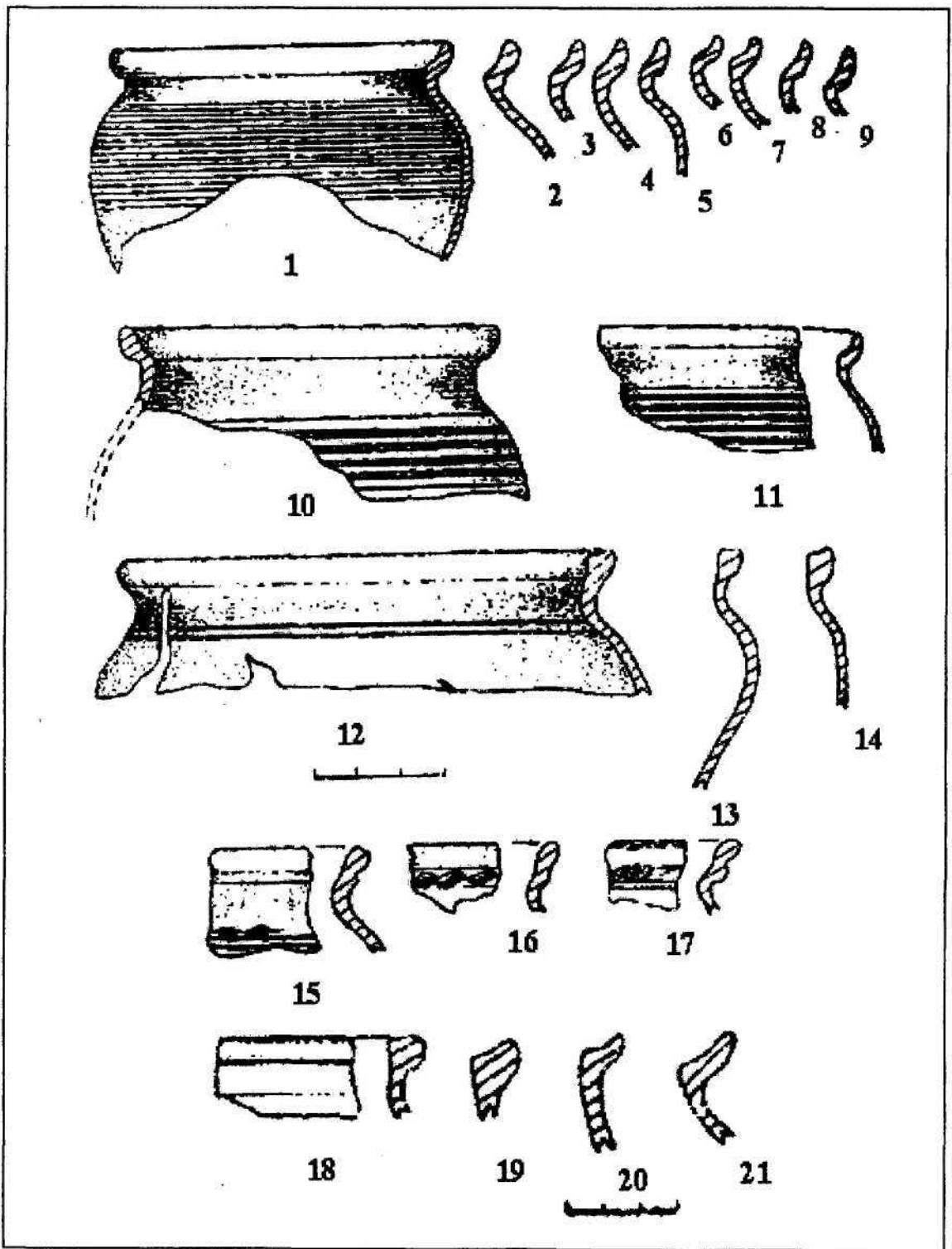

Рис. 1. Знахідки кераміки XV-XVI ст. знайдені на посаді Переяслава.

1-17 - парк ім. І.Одинця; 18-21 - вул. Гімназійна, 5;

1-14,18-21 - XV-XVII ст.; 15-16 - XVI ст.

Найбільшу кількість археологічного матеріалу з об'єктів та культурного шару становить пізньосередньовічна кераміка, що за формою вінець поділяється на два типи. Перший тип - приземкуваті чи видовжені опуююбок горщики з короткою шийкою, яка плавно переходить в бочок. Вони мають невисокі, слабoproфільовані, злегка відігнуті назовні вінця з витягнутим вгору краєм (рис. 1.1-11). Інші посудини даного типу мають потовщені ззовні вінця, підквадратної форми в перерізі (рис. 1.12-14). Вінця горщиків першого типу мають напівкругле заглиблення та закраїну для покриття. Горщики сірого та темносірого кольору, більшість з яких неорнаментована, деякі прикрашені по бочку врзаними лініями. Другий

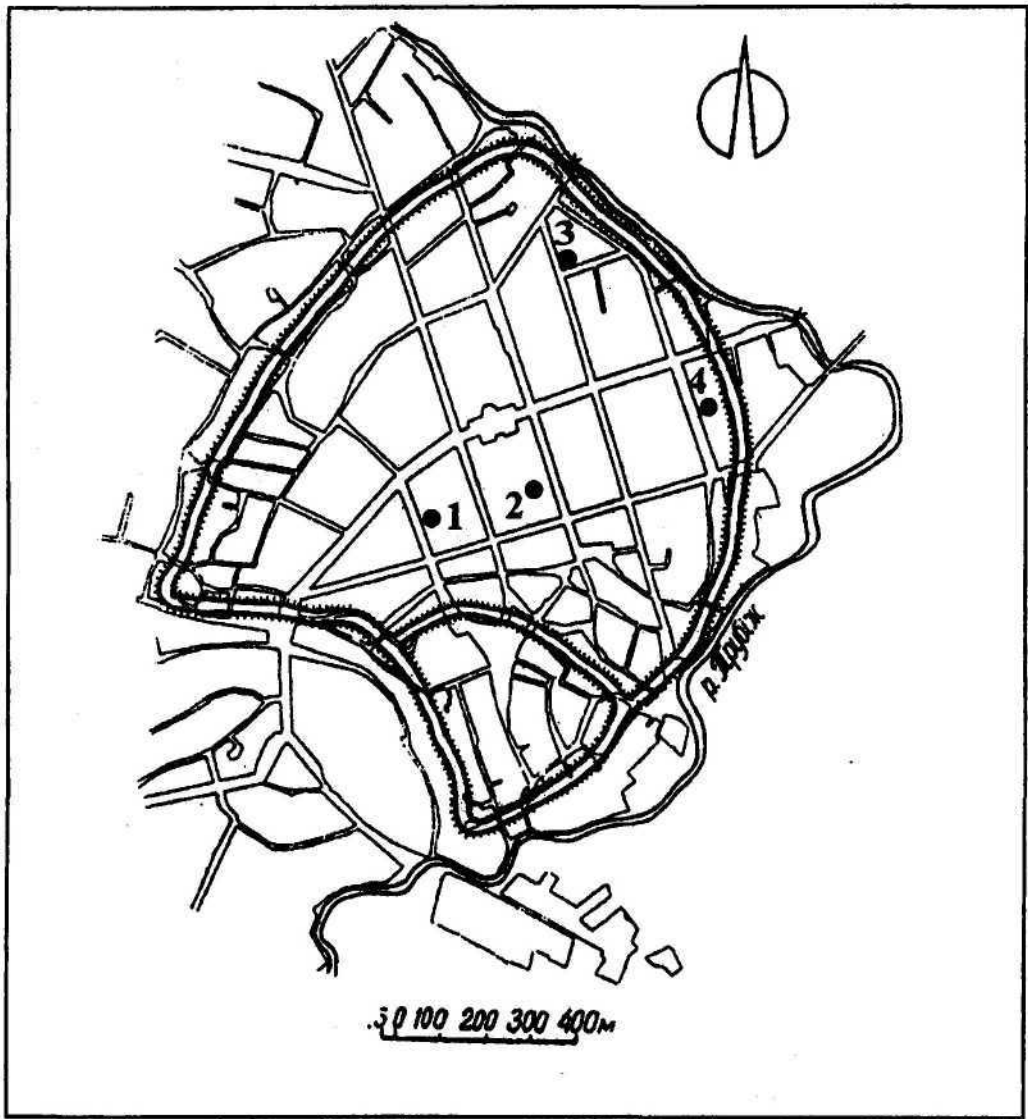

Рис. 2. Схема розміщення пізньосередньовічних пам'яток XV-XVI ст.

1 - вул. Московська, 7; 2 - парк ім. І.Одинця;

3 - вул. Гімназійна, 5; 4 - вул. Горького.

тип горщиків має прямі, злегка відігнуті назовні вінця з защипами по краю або під ним (рис. 1.15-17). Кераміка сірого або жовтого кольору, прикрашена врізними лініями, а з середини деякі фрагменти вкриті зеленою поливою. Перший тип кераміки датується дослідниками XIV-XV ст., другий - XVI ст. [34, с 140].

Слід відзначити, що датування кераміки першого типу XIV ст., на нашу думку, не може бути прийнятним. При датуванні, за аналогіями, горщиків такого типу дослідники не врахували факт наявності по сусідству з Переяславом сільських поселень, а також інших досліджених пам'яток післямонгольського часу.

Зокрема, не враховані матеріали з поселення Комарівка (зараз затоплене Канівським водосховищем), що датується рубежем X-XI-початком XV ст. й пережило монгольську навалу, воно було покинуте своїми мешканцями у XV ст. внаслідок зміни водного режиму р. Дніпро [6, с88, 98]. Кераміка Комарівського поселення другої половини XIII-початку XV ст. представлена кухонними горщиками з масивним округлим і підтрикутним валиком, трикутним, овальним та круглим потовщеннями. Зустрічаються поодинокі екземпляри горщиків типу I, підтипу 1 А, Б (за класифікацією С.О. Беляєвої), що датуються XIV-XV ст. [5, С.76; 6, с.48]. Основна маса пізньосередньовічної кераміки визначається другою половиною XIII-XIV ст. [6, с.46-48]. Аналоги кераміки першого типу з парку ім. І.Одинця в Комарівці відсутні. Відсутні вони й серед кераміки на поселенні Озаричі (Конотопський р-н, Сумської обл.), яке за знайденими

матеріалами чітко датується другою половиною XIII-початком XV ст. [6, с.78-81, 88-89]. Дослідження господарської споруди №3 на посаді літописної Лтави, і культурного шару посаду Новгород-Сіверського другої половини XIII-XV ст. не зафіксували кераміку з профілем вінець першого типу [25; 12, с.51].

Отже на археологічних об'єктах, які точно датуються XIV ст. не виявлено жодної посудини з вінцями, аналогічними посуду вказаного типу з Переяслава-Хмельницького. Тому, на наш погляд, слід датувати такий тип кераміки часом не раніше XV ст., а культурний шар в парку ім. І.Одинця слід датувати XV-XVI ст. На користь цього свідчить повна відсутність посуду другої половини XIII-XIV ст. у цьому шарі і знахідка у нижній частині ями № 4 литовського денарія Олександра Ягелончика, що карбувався у період 1492-1506 рр. [8, с.8]. Культурний шар XV-XVI ст. з малочисельним керамічним матеріалом виявлено в траншеї під водопровід по вул. Горького (від будинку міської ради до перетину з вул. Покровською) [9, с.15]. Знахідки кераміки XV ст., які походили із зруйнованого культурного шару цього часу, відмічені в горизонті XVII-XVIII ст. по вул. Гімназійній (Леніна), 5 та в зачистці горизонту XIX ст. по вул. Московській, 7 (рис. 1. 18-21) [33, с.59; 11, с.38].

Деякі литовсько-білоруські літописи, Густинський літопис, літопис Биховця, "Хроніка" М. Стрийковського, «Хроніка з літописців стародавніх» Ф.Софоновича та деякі інші джерела вказують на існування в Переяславі князівської влади і завоювання міста в першій чверті XIV ст. литовцями. Писемні джерела повідомляють про битву великого литовського князя Гедиміна під Білгородкою біля Києва проти київського князя Станіслава, переяславського Олега, луцького Лева і брянського Романа. Перемігши руське військо, Гедимін захопив Київ, Переяслав та інші наддніпрянські міста [16, с.58-59; 13, с.474-475]. На помилки і протиріччя в оповіді про похід Гедиміна на Південну Русь вказував ще М.М.Карамзін, а найбільш ґрунтовно дослідив цю проблему В.Б.Антонович, думку якого повністю поділяв М.С. Грушевський. Отже, оповідь про завоювання Центральної України литовцями має легендарний характер, насичена неточностями й суперечностями і не є достовірною [16, с.59-63; 13, с.476-486].

Під час ординських міжусобиць в 1363 р. литовсько-українське військо князя Ольгерда завдало поразки кочовикам на Синіх Водах (р. Синюха), знаменуючи цим входження наддніпрянських та подільських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жмойтського. Існує думка, що у визволеному від ординського іґа Переяславі, на дитинці міста, було споруджено деревоземляний замок, як і в інших прикордонних містах князівства, за наказом київського князя Володимира Ольгердовича [32, с.56].

З можливим існуванням центральної влади у Переяславі пов'язуються знахідки жолобчастої цегли ("литовки") в руїнах багатьох давньоруських споруд дитинця. Наявність такої цегли, на думку деяких дослідників, є свідченням поновлення давніх будівель в післямонокольський час [10, с.166].

Під час археологічних розкопок давньоруських монументальних споруд цеглу з канелюрами знайдено в руїнах Михайлівського собору XI ст. (вул. Московська, 34), Єпископських воріт XI ст. (вул. Фортечна, 31), одноапсидного храму XI ст., так званої церкви "Динника" (вул. Радянська, 7), палацової будівлі XI ст. (вул. Радянська, 26) [2, с.210; 3, с.132; 4, с.58; 17, с.7; 31, с.3]. Розмір цегли варіюється: 30-33x22-24x3,5-4,0 см (церква "Динника"), 24-25x9,5-11x8-8,4 см (Михайлівський собор) і 23,5-25,5x9,2-11x8-8,4 см (палацова будівля) [2, с.210; 3, с.132; 17, с.7]

Цегла даного типу потрапила на Русь через Польщу і використовувалася разом з плінфою з початку XIII ст. [30, с.37]. Однак в кожній із названих споруд не було виявлено жодної непотурбованої цегли в кладці. Оскільки жолобчаста цегла зустрічалася в найнижчих горизонтах культурного шару, то вона мала давньоруське походження.

Досліджуючи одне з київських жител, що загинуло під час штурму в 1240 р., М.К.Каргер знайшов таку цеглу в розвалі печі, з якої та була складена. Фрагменти жолобчастої цегли були знайдені В.К.Гончаровим у житлі першої половини XIII ст. у фортеці Іван [1, с.142]. Враховуючи такі факти, можна припускати застосування такої цегли для складання печей, оскільки вони клялися на глиняному розчині, що й пояснює відсутність будь-яких слідів розчину на цеглі, та й форма її значно краще підходила для кладки печей, ніж плінфа [2, с.210-211]. Однак, жолобчаста цегла застосовувалася не лише за таким призначенням.

Знахідки її in situ в кладці давньоруських споруд – Успенському соборі Печерського монастиря, каплиці на Нестеровському провулку, церкві по вул. В. Житомирська та церкві на Киянівському провулку, остаточно підтверджують застосування цієї цегли разом з плінфою в передмонгольський період не тільки для будівельних потреб, але й для ремонту і реконструкції більш давніх споруд, котрі постраждали внаслідок землетрусу 3 травня 1230р. [1, с.141-142; 3, с.133]. Природний катаклізм зачепив і Переяслав, про що є свідчення літопису: "В Переяслави же Руском церкви св. Михаила каменная расседя на двое

и паде перевод с кровлею 3-х комар и потроша иконы и паникадила свечми и светилна" [23, стб.454]. Зрозуміло, що внаслідок землетрусу окрім Михайлівського собору постраждали й інші кам'яні будівлі, які невдовзі були відремонтовані із застосуванням жолобчастої цегли.

Окремо слід згадати знахідки жолобчастої цегли П.Лашкар'євим під час досліджень решток каплички XII ст. в 1888 р. [24, с.228-229]. Цегла залягала вище рівня будівельних розвалів давньоруської каплички, слугуючи фундаментом для дерев'яної Успенської церкви, збудованої в 1586 р. за наказом князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького [24, с.222,224].

Не фігурує Переяслав у джерелах і під час відомого походу великого литовського князя Вітовта на р. Ворсклу 1399 р. Аналіз літописних свідчень XVI-XVII ст. вимальовує лише схематичний план руху військ союзників без назв населених пунктів (окрім Києва). Під час втечі решток військ Вітовта, також не названо жодного населеного пункту, але відомо, що втікали вони в бік Києва, а потім на Чернігово-Сіверщину [26, с.125]. Можливо, з відступом пов'язана знахідка дворучного рицарського меча типу XVII з путивльського Посейм'я. Такі мечі були поширені протягом 1360-1420 рр. у Західній та Центральній Європі, оскільки в союзницькому війську перебували загопи польських та німецьких солдат [27, с.40]. Таке ігнорування літописцями міста, що було відоме своїм героїчним минулим, викликане, очевидно, його запустінням у ці часи. Міста-фортеці як такого не існувало, тому під час походу, як і під час втечі, йому не надавали ніякого стратегічного значення.

Отже, зруйнований в 1239 р. Переяслав залишався слабо або й зовсім незаселеним до XV ст. Можливо, вцілілі мешканці поселилися для більшої безпеки біля заболоченої місцевості при впадінні р. Броварки в р. Трубіж (сучасний мікрорайон Підварки, ур. Жаданівщина) - за 3 км на північ від давнього міста. На цьому поселенні виявлено велику кількість кераміки другої половини XIII-XTV ст. і дуже малий відсоток XV ст. [7, с.31]. Не виключено, що якась частина мешканців селища повернулася в Переяслав у XV ст., заселивши посад. Тому безпідставним, на нашу думку, є твердження про існування в XIV-XV ст. на території дитинця деревоземляного замку.

Археологічні дані, які ми маємо на сьогоднішній час, носять попередній характер і, можливо, будуть уточнюватися по мірі дослідження площі міста та його околиць.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. - К.: Будівельник, 1982. -160 с.
2. Асеев Ю.С., Сикорский М.И., Юра Р.А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком. // СА. - 1967.-№ 1. - С.199-214.
3. Асеев Ю.С., Харламов В.А., Сикорский М.И. Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком. //Славяне иРусь. - К.: Наукова Думка, 1979. -С.122-137.
4. Асеев Ю.С., Козін О.К., Сікорський М.І., Юра Р.О. Дослідження кам'яної споруди XI ст. в Переяслав-Хмельницькому дитинці. // Вісник АБІА УРСР. - К.: Держбудвидав УРСР. - 1962. - № 4. - С.57-61.
5. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII - XIV в. (По материалам археологических исследований). - К.: Наукова думка, 1982. - 118 с.
6. Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XVст. - К.: Наукова думка, 1995.-111 с.
7. Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т., Тетеря Д.А. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 рік. // НА ІА НАНУ. - 1993/43. - 38 с.
8. Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції дослідження в м. Переяславі-Хмельницькому в 1983,1985 та 1987-1989 роках. // НА ІА НАНУ - 1983-89/253. -101 с.
9. Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т. Роботи Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції. // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. -Луцьк.:Надстир'я, 1993. — С.13-15.
10. Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Історичне підґрунтя пізньосередньовічного герба Переяслава // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.,1999. - Вип.8. - С.164-167.
11. Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Звіт про археологічні дослідження в м. Переяслав-Хмельницькому в 2000-2001 роках. // НА ІА НАНУ. - 2002/- 108 с.
12. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. // Археологія. - 1988. - № 61. - С.47-57.
13. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - К.: Наукова думка, 1991.-560 с.
14. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье. // АЛПУ. - 2000. - № 1/2 - С.42-53.
15. Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - Т.2. - 648 с.
16. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII-середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). - К., 1996. - 272 с.

- П. Каргер М.К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952-1953 гг. // СА. - 1954. - Т. 20. - С.5-30.
18. Козловский АА. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. - К.: Наукова думка, 1985. - С.62-71.
19. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII-середині XV ст. //RUTENICA. - К., 2002. -Т. 1.- С. 127-133.
20. Колибенко О.В. Переяславщина під владою татар, у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). — Переяслав-Хмельницький, 1994. - 4.4. - С.45-53.
21. Колибенко О.В., Колибенко О.В. Давньоруські топоніми Переяславщини // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - Вип. 13. - С.128-139.
22. Колибенко О.В., Тетеря Д.А. Населення центральної Переяславщини в XIII-XVI ст. за археологічними даними // Тези доповідей і повідомлень 6 Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. - Луцьк: Надстир'я, 1993.-С.209.
23. Лаврентьевская летопись//ПСРЛ.-М.: Языки славянской культуры, 2001.-Т. 1.-496 с.
24. Лашкарев П. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. - К., 1898. - 240 с.
25. Мироненко К.М. Господарське приміщення XIII-XIV ст. на посаді літописної Лтави // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2003. - Вип. 14. - С.129-142.
26. Мокляк В.О. Документальні свідчення XVI-XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року // АЛЛУ. - 2000. - №1/2-С.123-125.
27. Овчарник А., Приймак В. Археологічні аспекти вивчення битви на Ворсклі 1399 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 1999. - Вип.8. - С.36-42.
28. Посухов В.І. До питання про заселення Полтавщини XIV-XVI ст. // АЛЛУ - 1997. - № 1-2. - С.79-81.
29. Приселков М.Д. Троицкая летопись. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. - 514 с.
30. Раппопорт ПА. Строительное производство Древней Руси X-XIII вв. - СПб.: Наука, 1994. - 159 с.
31. Сіурський М.І. Археологічні розкопки в м. Переяславі-Хмельницькому в 1955 р. // НА ІА НАНУ. -1955/26. - 6 с
32. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. — К.: Наукова думка, 1983. - 256 с
33. Тетеря Д.А. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень у Переяславі 1998-1999 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2001. - Вип. 10. — С.59-63.
34. Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) // Острогіана в Україні і Європі. - Старокостянтинів, 2001. - С.139-149.

The article is illumination of question of existence of Pereyaslav, as a city center in the second half of the XIII-XV c As a result of analysis of archaeological and writing sources it is specified time of renewal on territory of city of life as a small rural settlement - not early than the XV c

**Людмила Котлярова
(Переяслав-Хмельницький)**

ВДОБРАЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ СВІТОМ ЖИВИХ І СВІТОМ МЕРТВИХ У ЗЕЛЕНОСВЯТСЬКІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті на прикладах обрядовості Зелених свят українського народу, автор розглядає проблему зв'язків між: світом живих і світом мертвих.

Одним із мотивів, якими пронизана обрядовість українського народу, є пошанування померлих. Значне місце займає культ предків і в межах весняно-літньої календарної обрядовості, зокрема, в період святкування Зелених Свят. Саме в результаті поєднання обоження природи і пошанування предків сформувалася демонологія українського народу, персонажі якої набули ознак малих божеств природи і духів померлих. В.Милорадович мав рацію, коли стверджував, що тінь померлого - первинний тип надприродної істоти, духа-душі, генеалогія яких з часом втрачена, і що на основі уявлень про людську душу формувалися погляди на інших духовних істот [10, с 26, 27].

Слов'янам, у тому числі українцям, як і багатьом іншим народам, була притаманна віра у множинність та переселення душ [5, с 239]. За цими віруваннями людина мала як мінімум дві душі: одна із них уособлювала життя, друга - особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж умирала разом з нею. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Але коли душа не могла покинути.